

De praktische betekenis van het adagium ‘De geschiedenis als leidsvrouw in het leven’ (*Historia vitae magistra*) bij Aeneas Silvius Piccolomini¹ - *Zweder von Martels*

De vraag of geschiedenis ons iets kan leren wordt tegenwoordig vaak met sceptis, soms zelfs met cynisme ontvangen. Deze negatieve gevoelens zijn diep geworteld. Reeds Hegel stelde rond het begin van de negentiende eeuw in zijn inleiding op de filosofie van de geschiedenis dat de ervaring en de historie laten zien dat individuele mensen en regeringen niets leren van de geschiedenis, en bovendien dat zij hun handelen niet baseren op principes die daarvan zijn afgeleid. De humanisten uit de Renaissance dachten hier in het algemeen anders over. Dit hangt mijns inziens niet zo zeer samen met naïviteit, of met het stadium waarin de geschiedenis zich toen bevond, maar veeleer met de vraag hoe men omging met de geschiedenis. De geschiedenis was vooral een middel, geen vorm van geleerdheid die voornamelijk omwille van zichzelf in stand werd gehouden. Deze houding leidde er ook toe dat veel humanisten afkerig waren van een al te rigide indeling in vakken en periodes; zij waren geneigd niet de verschillen, maar de verwantschap tussen de verschillende disciplines en periodes te benadrukken. Zo konden de blijvend waardevolle elementen uit de geschiedenis en het voor de mens relevante gemakkelijker opnieuw tot leven worden gebracht. De geschiedenis stond dus in dienst van de mens. En wat humanisten bij voorkeur in een mens prezen was een onberispelijk leven in combinatie met een serieuze geleerdheid; dit was ook de lof, die Erasmus gaf aan zijn leermeester Alexander Hegius.²

Het intellectueel eclecticisme van onze tijd vertoont een zekere gelijkenis met dat van het humanisme van de Renaissance. Ook nu zien we dat de grenzen tussen periodes en vakken minder strikt worden gehandhaafd. Ook groeit het verlangen naar een minder geleerde, meer op de mens gerichte beoefening van de wetenschap, die op zo’n manier meer tot leven kan komen. In dit verband verdient ook het adagium *Historia vitae magistra* opnieuw onze aandacht. Dit artikel gaat niet in op de ontwikkeling van de geschiedenis als geleerde wetenschap in de Renaissance, maar op de rol van de geschiedenis temidden van de

¹ Dit artikel is een weerslag van mijn lezing op de Neolatinistendag aan de Katholieke Universiteit te Brussel op 14 oktober 2000. Op enkele uitzonderingen na zijn er geen aantekeningen toegevoegd. Wel zal te zijner tijd een uitgebreidere vorm van dit artikel elders worden gepubliceerd.

² Erasmus, *Adagia* I.IV.XXXIX, ‘Quid cani et balneo?’, (ASD II-1, p. 440, r. 815-817): ‘...vir [sc. Alexander Hegius], ut paucis dicam, praeceptoris sui [i.e. Rodolphus Agricola] simillimus: tam inculpatae vitae, quam doctrinae non trivialis ...’

andere vakken van het humanistische onderwijssysteem. Het humanisme echter maakte in Italië sinds de tweede helft van de veertiende eeuw een snelle ontwikkeling door, waarbij gaandeweg ook zwakheden aan het licht traden. Deze droegen bij tot de uitholling van de idealen van datzelfde humanisme. Ik ga vanwege die situatie zoveel mogelijk uit van de figuur van Aeneas Silvius Piccolomini, ofwel paus Pius II (1405-1464). Piccolomini is om verschillende redenen een zeer geschikte persoon voor ons doel. Hij leefde in de tijd waarin het vroege humanisme van Petrarca en Salutati tot rijpheid was gekomen. Het was uitgegroeid tot een vorm die Jacob Burckhardt juist in de persoon van Piccolomini zo uitermate bewonderde. Verder heeft Piccolomini als geen ander in talrijke geschriften de pedagogische idealen van het humanisme uitgelegd en krachtig verspreid ten noorden van de Alpen, waar hij lange tijd verbleef. Niet minder belangrijk is dat hij in alles toch vooral een man van het praktische leven is gebleven. Zijn functies alleen al tonen dit: hij begon als secretaris en adviseur van bisschoppen, kardinalen, pausen, en van keizer Frederik III, en werd tenslotte ook zelf bisschop, kardinaal en paus.

In dit artikel bespreek ik eerst twee elementen die voor het succes van het humanistische programma onmisbaar waren: ten eerste de nadruk op het nut en de praktische toepassingsmogelijkheden van de *studia humanitatis* ('de studies van de vakken die een mens meer mens maken')³ en ten tweede de aandacht voor de (Christelijke) ethiek. Deze beide punten keren ook voortdurend terug in de geschriften van Piccolomini. Daarna wordt er kort ingegaan op Cicero's adagium *Historia vitae magistra* en op de vraag hoe Piccolomini deze woorden opvatte. Omdat de aaneenketening van vakken zo belangrijk was voor een humanist als Piccolomini, worden vervolgens enige voorbeelden uit zijn onderwijsprogramma genoemd, die ook de nadruk op het praktische en ethische aspect goed illustreren, en tegelijk ook de plaats van de geschiedenis tussen de andere vakken laten zien. Tenslotte zal ik in het kort ingaan op de vraag welke verwachtingen Piccolomini koesterde van de geschiedenis voor de verbetering van de mens.

In de pedagogische geschriften van Piccolomini, en eerder al in die van Salutati en Bruni, treffen we de zelfbewuste overtuiging aan dat de *studia humanitatis* praktisch en moreel voordeel zullen opleveren. Het woord *utilitas* ('nut') en

³ Vergelijk Rudolf Agricola's opmerking in zijn *Vita Petrarcae*: 'hominis magis proprium nihil videri potest quam hominem nosse.' (in L. Bertalot, 'Rudolf Agricolos Lobrede auf Petrarca', in *Ludwig Bertalot: Studien zum italienischen und deutschen Humanismus*, ed. P.O. Kristeller (Rome 1975) (2 vols), II, pp. 1–29 (eerst gepubliceerd in *La Bibliofilia*, 30 (1928–29), pp. 382–404).

andere verwante begrippen liggen deze vroege humanisten in de mond bestorven, in het bijzonder ook wanneer zij spreken over het onderwijs. Hun accent op een heldere, correcte welsprekendheid, op een grote praktische eruditie, en een goed ontwikkeld moreel besef zijn allemaal aspecten hiervan. Deze attitude past ook goed in de dynamische cultuur van de bloeiende, sterk met elkaar wedijverende Italiaanse steden, die graag een beroep deden op het grootste talent. De vroege humanisten begrepen zeer goed dat juist de praktische toepasbaarheid van de *studia humanitatis* hun belangrijkste wapen was in hun strijd tegen het middeleeuwse onderwijssysteem en de scholastiek van de universiteiten. Zij wilden liever niet hun tijd verdoen met allerlei voor de mens zinloze haarkloverijen, maar richtten zich op studies waaraan elk mens iets kon hebben in het dagelijkse leven. En natuurlijk dwong ook de schaarste aan aantrekkelijke functies humanisten tot deze praktische instelling. De wedijver om die paar goede posities aan het pauselijk hof of elders in dienst van prelaten, hoven en steden was enorm, vooral ook met de juristen. Dit blijkt o.a. uit een passage in Piccolomini's *De Europa*. Daar prijst hij de Florentijnen vanwege hun verstandig beleid (*prudencia*), omdat Florence niet zoals de meeste andere steden juristen als kanselier pleegt aan te stellen. De Florentijnen letten op de welsprekendheid, en op wat zij de *studia humanitatis* noemen. Degenen die dat beheersen verstaan namelijk de kunst om correct te schrijven en te spreken; en zij spreken niet in de taal van Bartholus of Innocentius – d.w.z. de repraesentanten van de twee vormen van rechtswetenschap – maar van Cicero en Quintilianus. Pius noemt Coluccio Salutati als voorbeeld. Galeazzo, de tiran van Milaan, had van deze kanselier gezegd dat één brief van hem meer uitrichtte dan duizend Florentijnse ruiters.

Sommigen zullen misschien vinden dat hier te weinig rekening wordt gehouden met de intense aandacht die de humanisten hadden voor stijl en vorm die zij trachten te verbeteren door imitatie van de antieke schrijvers. Maar ook in dat opzicht hielden de besten onder hen de realiteit goed in de gaten. Dezen waren er van doordrongen dat een correcte en heldere stijl en vorm middelen waren – zij het onmisbare – om toehoorders en lezers te onderwijzen, boeien en overtuigen. Vooral nadat het humanistisch onderwijs vaste grond onder de voeten had gekregen en de middeleeuwse onderwijsvormen had verdrongen, groeide het gevaar van zelfgenoegzaamheid op het gebied van vorm en stijl. En tenslotte kwam ook de gedachte op dat de 'ware' schone vorm iets absoluuts zou zijn. De aandacht voor stijl en vorm werd op den duur zo dwingend en dominant dat zij te vaak ging bepalen wat men nog las en navolgde; de inhoud kwam daarmee op het tweede plan. Tegen deze opvattingen kwam bijvoorbeeld Herder in opstand

aan het eind van de achttiende eeuw. Een honderd jaar later riepen de uitwassen van het nog voortwoekerende Ciceronianisme bij Eduard Norden de gedachte op dat de humanisten het Latijn ten grave hadden gedragen. Zijn *Die antike Kunstprosa* was uiteraard zelf een voortvloeiende van de grote praeoccupatie met stijl en vorm in de 19de eeuw, en is zeker ook door hem geschreven met de bedoeling om zich opnieuw te oriënteren. Maar ook Norden kon zich niet bevrijden van de ketenen van het denken van zijn tijd. Dit is misschien wel het meest zichtbaar in zijn harde kritiek op de stijl van Plinius de Oudere, één van de belangrijkste klassieke auteurs voor de Late Oudheid en Renaissance. Men hoort noch de schrijvers uit die eerste periode, noch de humanisten van de Renaissance klagen over Plinius' stijl. Erasmus spreekt zelfs buitengewoon lovend over deze Romein. Hij betitelde hem onder andere als: 'Mundus cognitionis' (een wereld van kennis).⁴ De werkelijkheid was veel complexer dan Norden vermoedde. Maar ook thans leven de vooroordelen die hem parten speelden voort. Ook thans nog worden de inspanningen van de humanisten al te vaak voornamelijk geassocieerd met hun imitatie van de antieke Latijnse stijl. Een voorbeeld hiervan is het pas verschenen boek van Ronald Witt, *In the Footsteps of the Ancients. The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*. (Leiden, 2000). Deze Amerikaanse historicus schrijft op p. 22: 'My decision to center my discussion of humanism on stylistic change derives not from an antiquarian loyalty to the earliest approaches, but rather from my conviction that a litmus for identifying a humanist was his intention to imitate ancient Latin style. At the least, a dedication to stylistic imitation initiated the destabilization of an author's own linguistic universe through his contact with that of antiquity. As a consequence, I do not regard as humanists those contemporaries who were engaged in historical and philological research on ancient culture but who showed no sign of seeking to emulate ancient style, but rather I consider them antiquarians.'

Dat het humanisme dus toch niet in de eerste plaats een stilistische beweging was, maar juist in de eerste plaats gericht was op de nuttige inhoud, waarbij de welsprekendheid – en dus ook stijl en vorm als onderdelen hiervan – op zich zelf genomen slechts *neutrale* hulpmiddelen⁵ zijn bij het onderwijs of bij het overtuigen, wordt duidelijk uit de trage en moeizame ontstaansgeschiedenis van het prehumanisme vóór Petrarca. Deze vroege geschiedenis komt aan de

⁴ Zie voor een moderne beoordeling die Plinius de Oudere recht doet, de behandeling van deze auteur door M. von Albrecht, *A History of Roman Literature from Livius Andronicus to Boethius*, 2 dln. (Leiden, 1997).

⁵ Deze benadering van de retorica als een neutraal middel ontleen ik aan het vierde boek van Augustinus, *De doctrina Christiana*.

orde in Ronald Witts zojuist genoemde boek, dat – afgezien van mijn zojuist genoemde kritiek op het uitgangspunt van het boek – veel waardevol materiaal en interessante zienswijzen oplevert. Witt voert de oorsprong van het humanisme terug tot het begin van de dertiende eeuw, toen grammatici in Italië hun leerlingen aanspoorden klassiek Latijnse dichters te imiteren. Hij laat tevens zien hoe de verschillende literaire genres niet alle tegelijk, maar geleidelijk, één voor één, door de humanisten werden terugveroverd op de ‘barbarij’. Juist de genres die voor persoonlijk gebruik werden aangewend (met name de poëzie, persoonlijke correspondentie en verhandelingen, en ook de geschiedschrijving) liepen voorop in de imitatie van de klassieke voorbeelden, terwijl die genres die bestemd waren voor grotere maatschappelijk belangen (publieke redevoeringen, en de *ars dictaminis*) pas later volgden. Ik concludeer uit deze ontwikkeling dat men in het openbaar pas bereid was de klassieke modellen na te volgen, toen men er op kon vertrouwen dat de nieuwe stijl zou aansluiten bij de heersende smaak. Het risico dat men anders de toehoorders zou mishagen was te groot; er stond vaak teveel op het spel. Als kanselier van Florence schreef Salutati zijn brieven dan ook in de traditionele stijl passend bij de regels van de middeleeuwse kunst van het briefschrijven. Het was een bewuste keuze, juist ook omdat Salutati zijn klassieke goed kende! Bij zijn opvolger, Leonardo Bruni, lag de situatie volkomen anders, zoals diens in een Ciceroniaanse stijl geschreven werken laten zien.

Ook Piccolomini laat in zijn brieven zien hoe sterk hij zijn oog gericht hield op de inhoud. Hij toont een nuchterheid die wel doet denken aan die van Augustinus’ *De doctrina Christiana*. In een brief aan Kardinal Zbigniew Oleśnicki van 27 oktober 1453 schrijft hij namelijk: ‘Ik kom nu op de bundel van mijn brieven, waarvoor Uwe Eminentie uitvoerig uw waardering uitspreekt en die u van groot belang acht. Ik heb er bij lange na niet zo’n hoge dunk van als u; ik sta ver achter bij de auteurs waarmee u mij vergelijkt en op één lijn stelt; ik ervaar hoe dun mijn dichterlijke ader is, hoe schamel en eenvoudig mijn woordenschat. Niemand weet dat beter dan ik. Maar ik kom ervoor uit: ik ben naakt, spreek open taal en bedien mij niet van opsmuk; ik toon mij onverhuld en zweeg niet, wanneer ik schrijf, want ik raak geen zaken aan die te hoog gegrepen zijn en waarvan ik geen verstand heb; ik geef door wat ik geleerd heb. Iemand die zichzelf blijft, zorgt ervoor dat anderen hem makkelijk begrijpen; wie voor zichzelf duister is, kan anderen geen licht verschaffen. Ingewikkelde zinsbouw en lange perioden vermijd ik. Als elegante woorden voorhanden zijn, laat ik niet na deze in te lassen; zo niet, ik zoek niet verder, maar maak gebruik van wat er is. Begrepen worden is mijn enige doel. Toch ben ik mij bewust dat mijn spreek-

trant simpel en ongekunsteld is en niet waardig om geleerde oren te strelen.’

Ronald Witt wijst ook op het belang van Petrarca’s ontdekking van de filosofie en de verbinding daarvan met zijn literaire studies. Cicero en Augustinus waren Petrarca in dit opzicht tot leermeester geweest. De ethiek speelde sindsdien een onmisbare rol in het humanisme; de ethiek hielp ook enigszins het opportunisme bestrijden dat zo gemakkelijk opbloede als gevolg van het zware accent op nut en voordeel. Maar ook het christendom, dat het denken beheerste, zette de humanisten aan om – in de woorden van Piccolomini – ‘met een kritisch oog’ het goede en slechte van de antieke cultuur te scheiden. Het goede van de heidense Oudheid moest men behouden en meevoeren als de Buit van Egypte – een metafoor ontleend aan *Exodus*, 3.21-22; 11.2; 12.35-36, en uiterst populair bij de christenen van de Late Oudheid en opnieuw in de Renaissance.

De gevleugelde woorden *Historia vitae magistra* zijn ontleend aan Cicero’s *De oratore* II.9.35. In de Renaissance zijn deze woorden opnieuw tot een levende werkelijkheid geworden, maar nadien is men aan de geschiedschrijving – zoals ik eerder aan de hand van Hegels opvattingen heb duidelijk gemaakt – een betekenis gaan toekennen die de geschiedenis uiteraard nooit waar kan maken, omdat de toekomst per definitie iets anders is dan het verleden. Cicero koesterde geen absolute verwachtingen van de geschiedenis zoals onder meer blijkt uit het feit dat hij behalve de geschiedenis ook de filosofie wel beschouwde als de leermeesteres van het leven (‘*Philosophia vitae magistra*’, *Tusculanae* 2.16). Van betekenis zijn ook de andere eigenschappen die Cicero aan de geschiedschrijving toedichtte. In zijn *De oratore* lezen wij namelijk: ‘de geschiedschrijving, getuigenis der eeuwen, licht der waarheid, bestendigster van de herinnering, leermeesteres van het leven, boodschapster van de oude tijd.’⁶ Cicero beschouwt de geschiedenis duidelijk niet als intellectueel spel, of als academisch vak omwille van zichzelf, maar waardeert haar om de nuttige voorbeelden die zij de redenaar kan verschaffen en om de band die de geschiedenis creëert tussen het heden en het verleden, kortom vanwege de continuïteit die de geschiedenis helpt in stand houden. In zijn *De oratore* beschrijft Cicero de geschiedenis als één van de gebieden waarop de eclectische redenaar kan gloriëren. De context van het zojuist genoemde citaat toont dit: ‘Want alles wat stijlvol onder woorden gebracht moet worden, behoort tot het specifieke terrein van de redenaar. Zijn taak is het om bij

⁶ Cicero, *De oratore* II.9.35: ‘*Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?*’ Ik volg de vertaling van Mevr. H.W.A. van Rooijen met uitzondering van die voor het woord *vetustatis* dat door haar vertaald wordt met ‘lang vervlogen tijden.’

politiek beraad zijn advies op passende en waardige wijze uiteen te zetten; zijn taak is het ook om een volksmassa op te wekken uit apathie en bij uitzinnigheid te beteugelen. Zijn vaardigheid leidt tot de ondergang van misdadigers en de redding van rechtschapen burgers. Wie kan met meer vuur mensen opwekken tot deugdzaamheid en ze met meer heftigheid terugroepen van wangedrag? Wie kan demagogen scherper terechtwijzen en fraaier de lof zingen van weldenkende burgers? Wie kan begeerte krachtiger beteugelen door ze aan de kaak te stellen, wie door zijn troostende woorden droefheid milder verzachten? En dan de geschiedschrijving, getuigenis der eeuwen, licht der waarheid, bestendigster van de herinnering, leermeesteres van het leven, boodschapster van de oude tijd – welke andere stem dan die van de redenaar verleent haar onsterfelijkheid?’ (vert. H.W.A. van Rooijen).

Cicero gaat in dit citaat uit van de nauwe verbondenheid van de verschillende taken van de redenaar. Dit idee van verbondenheid of verwantschap keert op veel plaatsen terug in Cicero’s werk. Het is belangrijk in zijn denken en verleent er een grote mate van creatieve originaliteit aan; het werd onder anderen door de humanisten met gretigheid overgenomen. Op gelijke wijze spreekt Cicero ook over de nauwe onderlinge verwantschap van de vakken die betrekking hebben op de menselijkheid. Hij doet dit aan het begin van zijn *Pro Archia*. Daar laat hij blijken dat hij zich (moreel) verplicht voelt tot de verdediging van de dichter Licinius Archia, die hem vroeger als leraar in deze studies had ingeleid, en aan wie velen in Rome indirect (namelijk via Cicero’s redenaarstalent) hun behoud te danken hadden. Cicero legt zijn rechters uit dat men zich niet moet verbazen over deze stap van hem, want zijn bekwaamheid bestaat uit veel meer dan uit het systeem van de welsprekendheid, immers ‘alle kunsten die betrekking hebben op het civiliseren en beschaven van mensen hebben een zekere gemeenschappelijke band die hen verbindt en worden als het ware door een zekere verwantschap bijeengehouden’.⁷

Deze inleidende hoofdstukken van de *Pro Archia* tonen ons in feite een aantal elementen die later door de humanisten met zoveel klem worden herhaald: (1) de nadruk op de praktische inzetbaarheid van datgene wat Cicero *de studia humanitatis* noemt; (2) zijn overtuiging dat deze studies niet los te denken zijn van een moreel besef, hetgeen zich in de *Pro Archia* uit in de door Cicero gevoelde verplichting zijn vroegere leermeester te verdedigen; (3) het diepe vertrouwen in het belang en het nut van de welsprekendheid, en tenslotte het feit dat werkelijke welsprekendheid pas dan ontstaat als men zich alle facetten van men

⁷ *Pro Archia*, 1.2: ‘Etenim omnes artes, quae ad humanitatem pertinent, habent quoddam commune vinclum et quasi cognatione quadam inter se continentur.’

selijke cultuur heeft eigengemaakt, zoals die besloten ligt in de onderling nauw verbonden vakken.

Dit brengt ons terug bij Piccolomini die ook uitdrukkelijk de samenhang van de verschillende disciplines verdedigde. Dit heeft dus ook betrekking op de geschiedenis. De spreuk *Historia vitae magistra* komt tenminste zes keer voor in zijn geschriften. Het is niet onbelangrijk dat Piccolomini in vijf gevallen ook de andere eigenschappen overneemt die Cicero aan de geschiedenis had toegeschreven. Interessant is wat hij schreef in een brief aan Johannes de Carvajal uit 1450: 'Niemand zal ontkennen dat geschiedenis heilzaam is, tenzij hij gek is. Daardoor leren wij namelijk wat onze voorouders hebben gedaan en zullen de jongeren leren wat wij zelf doen. En ik denk dat het niet slecht gezegd is als ik zou zeggen dat de geschiedenis de enige is die jongeren, tegen hun natuur in, voorzichtigheid (*prudencia*) kan bijbrengen. Vandaar dus de zeer terechte lofprijzing daarvan: *historia testis temporum, lux veritatis, magistra vitae, nuntia vetustatis*. Vandaar dus dat ik denk dat niemand het mij kwalijk zal nemen als ik het beetje rust dat ik gedurende deze dagen heb gekregen, aan de geschiedenis besteed'.

Evenals Cicero weet Piccolomini het belang van de geschiedenis als leidsvrouw in het leven in het juiste perspectief te plaatsen. Het verbaast weinig dat hij niet alleen een soortgelijke formule voor de filosofie (*philosophia vitae magistra, magistra morum* etc.) hanteert, maar ook voor de leer der katholieke kerk (*Romana ecclesia magistra fidelium en apostolicam sedem, tanquam veritatis doctricem justamque vitae magistram*).

Deze toepassingen van het idee van de 'leidsvrouw in het leven' op verschillende terreinen brengen ons bij een volgend punt: namelijk de wijze waarop Piccolomini de geschiedenis integreert met de andere vakken van het schoolcurriculum. Dit onderwerp kan hier slechts oppervlakkig worden behandeld. Piccolomini's ideeën hierover zijn onder meer bekend uit een lange brief van januari 1450 aan de elfjarige koning Ladislaus van Hongarije. Kern van zijn programma is het flexibele uitgangspunt dat op elk gebied de beste voorbeelden moeten worden nagebootst. De opvoeding mag zich niet alleen beperken tot de intellectuele training; de lichamelijke en morele opvoeding is minstens zo belangrijk. Deze drie vormen dienen samen te gaan. Wat de lichamelijke vorming betreft moest er bijvoorbeeld voor gezorgd worden dat de jonge koning niet door teveel slaap of anderszins verwekelijkt zou worden. Ook diende hij zich in sporten te oefenen. Piccolomini hield bij al zijn uitgebreide adviezen over dit onderwerp de

omstandigheden waarin de jonge Hongaarse koning zou moeten regeren in de gaten. Zo schrijft hij dat het van groot belang is dat hij zich oefende in het boogschieten, paardrijden en andere zaken die nodig zouden zijn in de oorlog tegen de Turken. Ook bij de intellectuele training staat het nut dat men eraan ontleent voortdurend voorop. Doel was dat de jonge vorst zich later kon handhaven en dat de mensen niet dachten dat er een ezel op de troon zat. Piccolomini volgt het programma van de zeven vrije kunsten. De jonge vorst dient van elk iets te weten, maar de al te technische aspecten van de geometrica, aritmetica, musica en astrologia dienen vermeden te worden. In feite moet de meeste aandacht worden besteed aan de grammatica – de basis van de andere studies –, gevolgd door de retorica, die min of meer uitwisselbaar is met de dialectica. De grammatica bestaat niet alleen uit het leren van de taal in engere zin, maar ook uit het opbouwen van een praktische eruditie aan de hand van dichters en prozaschrijvers die over het menselijk leven hebben geschreven: redenaars, filosofen, historici, en vakwetenschappen (voor zover ze een algemeen karakter dragen).

Piccolomini schrijft in dit verband onder meer: ‘Alle vakken zijn onderling aaneengeketend (*concatenatae*), en niemand kan een vak verwerven, als hij niet ook het licht van een ander binnen zijn bereik krijgt. Wie immers krijgt de ervaring van het naar behoren spreken, als hij niet de dichters onder ogen heeft gehad, en de historici en redenaars heeft gelezen?’⁸ De auteurs die Piccolomini voorschrijft komen uit de gehele Oudheid; de Christelijke auteurs staan in zekere zin vooraan. Auteurs die thans dikwijls vermeden worden vanwege hun stijl en vorm ontbreken niet, want ze zijn nuttig. Wie wel ontbreken zijn de Middeleeuwse auteurs; zij kunnen immers niet onderwijzen. Eigentijdse auteurs – Bruni, Guarino en enkele anderen maken wel deel uit van de voorgeschreven auteurs. De nadruk op de inhoud bij de selectie komt ook tot uitdrukking in Piccolomini’s opmerking dat de Hongaarse koning ook Grieks zou moeten leren, omdat er veel Grieken in zijn rijk leven. Maar omdat er geen leraren Grieks zijn kan hij uitstekend volstaan met de Latijnse vertalingen van de hand van Bruni. Speciale aandacht besteedt Piccolomini aan het einde van zijn tractaat aan de morele aspecten van de opvoeding. Door oefening in de juiste zeden zou de jonge koning o.a. bereiken dat hij – wat het belangrijkste was – in tijden van voorspoed zich niet aan blijdschap te buiten zou laten gaan, en in tijden van tegenspoed niet door droefheid zou worden neergedrukt, en het zou hem tonen hoe hij juist kon leven en de onderdanen op nuttige wijze kon regeren.

⁸ ‘Concatenate sunt inter se discipline, nec unam quisquam adipisci potest, nisi lumen alterius consequatur, quis enim recte loquendi peritiam habet, nisi poetas viderit, historicos et oratores perlegerit?’

Dit zijn enkele van Piccolomini's voorschriften voor een goede opvoeding. In een later stadium van die opvoeding gelden andere regels voor de boeken die men in handen neemt. Tot twee maal toe citeerde Piccolomini de uitspraak van Plinius de Oudere dat elk boek, hoe dwaas ook, wel iets goeds te bieden heeft. Zijn werk laat dan ook een veel grotere belezenheid zien – met name ook in de werken van middeleeuwse auteurs – dan men op grond van zijn paedagogische voorschriften misschien geneigd zou zijn te verwachten. In elk geval is duidelijk dat in de ogen van Piccolomini de geschiedenis niet geïsoleerd mag worden van de andere vakken, maar alleen in samenhang met de andere vakken zijn nut kan bewijzen.

Dit brengt ons op het laatste punt van deze uiteenzetting: de vraag in hoeverre Piccolomini werkelijk aannam dat het humanistisch systeem en in het bijzonder de geschiedenis mensen beter kon maken in moreel opzicht. Het eerder aangehaalde citaat uit zijn brief aan Juan de Carvajal geeft de indruk dat Piccolomini zeker niet te hoge verwachtingen koesterde. Zijn verdere opmerkingen hieromtrent zijn niet eenduidig. Ik zal ze daarom kort parafraseren. Enerzijds spreekt hij in bepaalde passages over een rechtstreeks, vast verband tussen opvoeding en gedrag, anderzijds lijkt hij deze duidelijke connectie te ontkennen, of af te zwakken, wanneer hij het juist heeft over de aangeboren goedheid of de aangeboren slechtheid van bepaalde personen. De eersten hebben een natuurlijke liefde voor de juiste levenswijsheden; dit laatste ontbreekt bij degenen die van nature kwaadaardig zijn. Ook scheidt Piccolomini ruimte doordat hij erkent dat de mensen een vrije wil hebben en dat zij dus een keus hebben in hoe zij zich zullen gedragen, ongeacht hun opvoeding. Kortom, een brede benadering van de werkelijkheid heeft Piccolomini geleerd dat men er in veel gevallen het beste van moet maken. Voorbeelden uit het verleden kunnen ons waarschuwen en soms goede ideeën aan de hand doen voor de toekomst. In het algemeen kan het ons geestelijk weerbaarder maken. Een systematische uitwerking van de vraag naar het effect van de opvoeding acht Piccolomini blijkbaar niet erg zinvol, omdat het menselijk gedrag nu eenmaal nooit geheel valt te voorspellen, en ware wijsheid uit zowel het regelmatige als onregelmatige van het bestaan gedistilleerd moet worden. Waar het voor hem op aankomt is dat hij ervan overtuigd is dat de humanistische opvoeding heilzamer is dan andere vormen die op dat moment ter beschikking stonden. Voorbeelden uit het verleden hadden dit voor hem bewezen. Ook in dat opzicht gold dus voor hem: *Historia vitae magistra*.